

Gad Yair and Michaela Soyer. The Golem in German Social Theory.

Lanham: Lexington Books. 2008. 163 pages

עופר נורדהיימר-נור*

מיתוס הגולם הוא אחד המיתוסים המכוננים המרכזיים של המודרנה. הגולם – שעל פי המיתוס היה יצור מלאכותי דמוי אדם, יצירו של רבי יהודה ליב (המהר"ל) מפראג בן המאה ה-16 – מוכר למשכיל הישראלי משני היבטים עיקריים השזורים זה בזה. ההיבט היהודי, האופטימי, נטוע בהוויה היהודית על סמליה וחרדותיה: הגולם נוצר, על פי האגדה, כתגובה לעלילת דם, גיבור-על פנטסטי, כמו סופרמן או באטמן בני המאה העשרים, שתפקידו להושיע את היהודים (הגלותיים) מפני הקמים להורגם או לגרשם, ועל מצחו נחרטו אותיות עבריות הרות גורל ומיסטיקה ועוד סממנים יהודיים אחרים (שלום, 1976).

ההיבט השני, הפסימי, הוא בעל משמעות אוניברסלית, והוא מגולם במושג "הגולם קם על יוצרו" (חותם, בדפוס): מכונה מלאכותית דמוית אדם שרוח חיים מופחת בה באמצעות מילה (חטאים הכרוכים בעונשים של המתימרים לחקות בורא עולם), התשוקה ליצור מכונה העומדת כולה לרשות אדונה, יוצרה, והעונש בסופו של המהלך, שבו הגולם מפתח רצונות ויזומות משל עצמו, יוצא מכלל שליטה וגורר את יוצרו לאבדון. מושג כזה, השגור בעברית בת זמננו, מסמן התגלמויות של היבריס האדם המודרני בדמות מכונות, תכניות ומיזמים יצירי אדם היוצאים מכלל שליטה ובמקום להועיל מביאים הרס ואסון בלתי צפויים על היוצר הנדהם.

חשוב לשים לב שמקורו של מיתוס זה, כמו המיתוס המקביל על האלכימאי פאוסט, נעוץ במרכז אירופה של המאה ה-16 (גם אם קדמו לו גרסאות מהמאה ה-13 כפי שטען גרשם שלום, כלומר עוד בימי הביניים). במאות ה-18 וה-19 החל המיתוס להתקבל בעולם התרבות הגרמני. הדוגמאות לכך רבות, והמפורסמות שבהן הן סיפורם של האחים גרים וסיפור שולייית הקוסם של גתה (1797) שזכה לגרסה מפורסמת, אלמותית, בסרט פנטזיה של אולפני דיסני (1937) בדמותו של מיקי מאוס.

הרחק מעבר לעולם הספרות והאגדות, ספרם של גד יאיר ומיכאלה סויר מגלה כיצד מוצפן מיתוס הגולם בחשיבתם של ענקי התיאורטיקנים של הסוציולוגיה הגרמנית, בהם קרל מרקס, מקס ובר, אסכולת פרנקפורט, יורגן הברמאס ואולריך בק, וכיצד הוא מפעיל את חשיבתם. הספר טוען שמיתוס הגולם מאפשר לנו לקרוא מחדש בגלגוליה של ביקורת ההשכלה, הקדמה והקפיטליזם, המרכזיים כל כך להלכי המחשבה החברתית בגרמניה מאז מפנה המאה ה-19. ביקורות אלה שותפות לחרדה מפני ניסיונה של האנושות להתעלות על עצמה, להגיע לאופקים מחשבתיים, כלכליים, מדעיים או טכנולוגיים חדשים – על פי רוב, כך לפי ביקורות אלו, ללא רפלקסיביות מספקת באשר למקורם של דחפים אלה או לנזקים הבלתי צפויים שהם עלולים להמיט. בסופו של חשבון מיתוס הגולם מבטא חרדה זו על שני היבטיה, האופטימי והפסימי.

* התכנית ללימודים דיגיטליים והתכנית ללימודי נשים ומגדר, אוניברסיטת תל אביב

תרומתו המרכזית של הספר היא בכך שבאמצעות סיפור הגולם על מרכיביו הנרטיביים ומוסר ההשכל שלו אפשר לקרוא את ענקי הסוציולוגיה הגרמנית כחולקים ממדים מרכזיים בביקורת המודרנה שלהם ולא כחולקים בביקורתם או בגישותיהם הסוציולוגיות, כפי שנהוג לטעון במחקר. דוגמה מרכזית עוסקת במאפיין המשותף לחשיבתם של שני הוגים המייצגים גם דורות מרוחקים כמו קרל מרקס ומקס ובר. כידוע לכל מי ששמע קורס בסיסי בתיאוריה סוציולוגית, שני התיאורטיקנים האלה נתפסים כניגוד בינארי ממש במחשבה הסוציולוגית הקלאסית: מרקס הציע הבנה מטריאליסטית של ההתפתחות ההיסטורית, ואילו ובר המשיך את המסורת האידיאליסטית הגרמנית; מרקס הניח את יסודות הסוציאליזם המדעי והזניח באורח רדיקלי את מקומה של הדת, ואילו ובר הדגיש את חשיבותם של רעיונות והחזיר את הדת למרכז העיצוב הסוציולוגי וההיסטורי. על פי יאיר וסויר, אם בוחנים את חשיבתם של שני הוגים מרכזיים אלה רואים ששניהם, בדרכים שונות כמובן, מבקרים חריפים של תוצאותיה ההיסטוריות של ההשכלה, בין שמדובר בנזקיה של הכלכלה הליברלית החופשית המביאה למשברי הקפיטליזם ולהשפעותיו החברתיות הקשות על פי מרקס, ובין שמדובר בהתפתחותה של הביורוקרטיה הרציונלית והשתלטותה עד כדי חנק על כל ההיבטים היצרניים והיצירתיים של החברה המודרנית על פי ובר. בפרספקטיבה של החרדה מפני "הגולם קם על יוצרו" כאסטרטגיה נרטיבית, כך על פי יאיר וסויר, עולה ששני ההוגים האלה דומים מאוד זה לזה בביקורתם, המשחזרת רגישויות ספציפיות ביחס למודרניות.

אף יותר ממרקס ומוובר, ניתוחם של יאיר וסויר מגלה כיצד הייתה חשיבתם של אנשי אסכולת פרנקפורט רוויה בתובנות הלקוחות מן ההיבט הפסימי של מיתוס הגולם, וכיצד התנה המיתוס את התיאוריות החברתיות שלהם. בחשיבתם של מרקוזה, הורקהיימר, אדורנו ופרום, בעיקר בכל הנוגע לתוצריה ארוכי הטווח ומעמיקי ההשפעה של ההשכלה, כך מראה הספר בצורה משכנעת, נתן מיתוס הגולם את אותותיו הפסימיים. את הפרק על אסכולת פרנקפורט חותמים יאיר וסויר במסקנה שקיומו של מיתוס הגולם ברובד עמוק של חשיבתם מעיד על מקורם הגרמני. אולם את מרכזיותה של התרבות הגרמנית לעניין מיתוס הגולם יש לסייג. הכותבים טוענים ששורשיה של ביקורת זו הם "גרמניים". ככאלו הם ספציפיים מבחינה לאומית. במקום זאת חשוב לעמוד על כך ששורשים אלה הם לא רק גרמניים כי אם מרכז אירופיים, מושג גיאוגרפי ותרבותי רחב הרבה יותר, המבוסס על תפיסה תרבותית ולא לאומית של "מרחב התרבות הגרמני" במרכז אירופה. הוא כולל אמנם בעיקר את התרבות הגרמנית, אך משלב בתוכו באופן דיאלקטי גם ממדים תרבותיים אחרים, למשל מגוון ממדים יהודיים. היסטוריונים של גרמניה מבחינים זה שנים רבות בין המושגים גרמניה ומרכז אירופה. מדוע יש להבין את חשיבתם הפסימית של אנשי אסכולת פרנקפורט כבעלת שורשים גרמניים דווקא? ראיית חשיבתם כמרכז אירופית יכולה להוביל לדיון מרתק על מרכיביה השונים והמגוונים, בהם מרכיבים יהודיים או מרכיבים תרבותיים ולוקליים מרכז אירופיים כאלה ואחרים.

על פי יאיר וסויר, מרכזיותו של מיתוס הגולם מצביעה על הקשר שבין חשיבה מודרנית ובין מסורות מיסטיות. כבר בכך מדובר בתרומה נכבדה, משום שהיא מוסיפה לרפלקסיביות של העוסקים בסוציולוגיה, בעיקר אלה הנוטים לגישות מחקר פוזיטיביסטיות. הספר מערער את המדעיות של המבט הסוציולוגי על החיים ומוסיף לו ממד.

חששות של המודרניות מעצמה, חששות שנוגדו כתגובות להתפתחותו של העולם המודרני, מבטאות מצוקה עמוקה ובלתי נפתרת מתהליך החילון שבו ירש האדם "היוצר"

– פאוסט, המהר"ל או דמוי פרומתאוס מודרני אחר – את מקומו של האל באקט של חיקוי הבריאה או בהשתלטות על ידע אודות בריאה או יצירה כדי לעשות בו שימוש. במסגרת מצוקה זו, מותו של האל עלול להוביל להשמדתו העצמית של האדם או של העולם (הרס כדור הארץ על פי הירוקים). חרדה תיאולוגית-חילונית זו מוטמעת עמוק במבנה החשיבה המודרני לדורותיו. ספרם של יאיר וסויר עומד בדיוק בצומת זה ומצטרף לשורה ארוכה וחשובה של ספרים ומחקרים המאירים את הדילמה המסויטת והבלתי פתורה של המודרניות בעבור אלה שאינם מוכנים להתמכר לאידיאולוגיות משככות המכאובים של סוכני הקדמה הפוזיטיביסטיים.

מקורות

חותם, י' (בדפוס). הגולם קם על יוצרו. בתוך תאודיסיאה בחלל: מדע בדיוני וחינוך למיסטיקה בת זמננו. תל אביב: רסלינג.
שלום, ג' (1976). הקבלה וסמליה. ירושלים: מוסד ביאליק.